

RECENSIES

Johan Dambruynne, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, deel xxviii (Gent: Academia Press, 2002) xi+884p. ISBN 90-382-0427-2.

Met zijn bekroonde doctoraatsverhandeling over het zestiende-eeuwse Gent heeft Johan Dambruynne een lang bestaande lacune in het historisch onderzoek weten te vullen. Eerder verscheen al een doorwrochte economische analyse (in 2001 verscheen *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*), in de voorliggende turf wordt de Gentse ambachtswereld diepgaand onderzocht. Dambruynne streeft hierbij niet naar uitputtendheid maar wel synthese en bekijkt daartoe de zestiende-eeuwse Arteveldestad vanuit een dubbel perspectief: enerzijds en vooral de corporatieve middengroepen –of beter: de ambachten– anderzijds de fundamentele politiekinstitutionele transformaties uit die tijd. De vergelijking tussen de vier perioden afgebakend door de *Concessio Carolina* (1540) en de calvinistische republiek (1577-1584), die voor de niet-ingewijde lezer iets ruimer geduid had mogen worden, staat centraal in elk van de analyses.

En dat zijn er wel wat, getuige de 221 tabellen, 44 grafieken en 39 bijlagen op liefst 884 pagina's. Gewapend met een groot aantal semi-prosopografische en uitgesproken kwantitatieve gegevens geeft Dambruynne originele en fundamentele bijdragen tot een beter begrip van de pre-industriële stedelijke samenleving. Achtereenvolgens werpt hij licht op de eenheid en (vooral) diversiteit binnen de ambachten op bedrijfstechisch, financieel en materieel gebied (hoofdstuk 1); de steeds wisselende toegangsmogelijkheden tot het meester- en dekenschap (2); de Gentse fiscale stratificaties en strategieën (3); de politieke machtsverdeling en bestuursmobiliteit in de vele geledingen van het stadsbestuur (4); tot slot de politieke en sociale (in)stabiliteit binnen de ambachten en de bredere Gentse stedelijke maatschappij (5).

Tegen deze achtergrond kan *Corporatieve middengroepen* als volgt in grote lijnen samengevat worden. In de eerste plaats kan de invloed van de keizerlijke bemoeienissen in de stad moeilijk overschat worden. Voor de ambachten, traditioneel particularistisch en bovendien ijzersterk politiek vertegenwoordigd in het welbekende regime der drie leden, betekende 1540 een fundamenteel breekpunt. Karel v versnipperde toen niet alleen de politieke macht van de meesters, ook het financiële en materiële kapitaal waarop zij hun identiteit en prestige grondvestten werd de ambachten onder de voeten weggehaaid. Dat de meest krachtadige (re)acties tijdens de kortstondige calvinistische republiek op het conto van net de ambachtsmeesters geschreven kan worden, mag in dit licht dan ook niet verbazen. Deze transformatie betekende trouwens geenszins, zoals tot nu toe abuisievelijk aangenomen, dat de ambachten geen politieke macht meer uitoefenden na 1540. In de schepenbanken en lagere bestuursapparaten figureerden de meesters nog steeds prominent, vaak zelfs dominant. Naast de rechtstreekse afschaffing van het regime der drie leden, trachtte de Habsburgse

vorst de ambachten ook indirect te verzwakken. Zo decreteerde de *Concessio* verder een nieuwe interne machtsstructuur (zonder ambachtsdekens), een decimering van de toetredingsgelden voor niet-meesterskinderen en een wijziging in het geprivilegieerde statuut van de erfelijke meesters. Beide laatste maatregelen waren bedoeld de ambachten met vers en dus minder opstandig bloed te bevolken en bevorderden daarnaast de professionele mobiliteit binnen de Gentse ambachtswereld.

Zoals gezegd lopen de tegenstellingen tussen de vier afgebakende periodes, elk een duidelijke reactie op de voorgaande, als een rode draad door het boek. De calvinistische republiek, opgericht in het spoor van een algemene opstand in de Nederlanden tegen Filips II (1577) en sterk gedragen door de ambachtsmeesters, greep nadrukkelijk terug naar de middeleeuwse drie leden als politiek institutioneel leidmotief. Van de weeromstuit dwong diezelfde Filips II in 1584 de stad en haar ambachten politiek definitief op de knieën met de strenge herinvoering van de Carolijnse *Concessio*. Nagenoeg alle door Dambruyne uitgevoerde analyses weerspiegelen deze dubbele tweedeling: enerzijds periodes van sociale democratisering en politieke inperking van de ambachten (1540-1577 en vanaf 1584), anderzijds net het omgekeerde tijdens de rest van de zestiende eeuw.

De grote verdiensten van dit boek mogen uit voorgaande wel duidelijk zijn, toch had het betoog nog aan kracht en consistentie kunnen winnen. Eén onbegrijpelijke omissie in dit uitdrukkelijk prosopografisch opgevat onderzoek is het ontbreken van een index op persoonsnamen. Dit punt is belangrijker dan het misschien lijkt, omdat men soms de indruk krijgt dat Dambruyne niet altijd het volle potentieel van zijn ruim 63.000 namen sterke databank wist te benutten. Zo moet de lezer grotendeels zelf de persoonlijke dwarsverbanden ontdekken tussen de verschillende hoofdstukken. Verder blijft het vrij vaag hoe breed of smal (politieke) 'families' gedefinieerd worden en is het mij niet helemaal duidelijk hoe zinvolle uitspraken over sociale mobiliteit geformuleerd kunnen worden zonder de gepaste systematische aandacht voor de sociale afkomst van de bestudeerde kandidaat-meesters buiten het op zich onvoldoende onderscheid meesters/niet-meesterszoon (hoofdstuk 2).

Deze opmerkingen verbleken echter naast de verdiensten van dit bijzonder breed opgevatte en steeds de vergelijking in tijd en plaats zoekende werk. Hoewel bijvoorbeeld de uitspraken over de Antwerpse middengroepen (gebaseerd op de interne logica van één belastinglijst) ietwat voorbarig lijken, zet Dambruyne zeer hoge standaarden voor toekomstig ambachts- en stadshistorisch onderzoek. *Corporatieve middengroepen* is niet alleen hét naslagwerk voor het zestiende-eeuwse Gent en haar ambachtswereld, maar verplichte lectuur voor ieder historicus geïnteresseerd in de pre-industriële Nederlanden.

Jord Hanus

Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen

A.C. Rosendaal, *Naar een school voor de gereformeerde gezindte. Het christelijk onderwijsconcept van het Gereformeerd Schoolverband (1868-1971)* (Hilversum: Verloren, 2006) 288 p. ISBN 90-6550-922-4. Tevens verschenen als proefschrift aan de Vrije Universiteit 2006.

Het onderwijs kan in Nederland op een grote publieke belangstelling rekenen. Of het nu gaat om het wel of niet toestaan van Islamitische scholen, de invoering van het 'nieuwe leren' of de geringe basisvaardigheden die kinderen tegenwoordig nog zouden hebben, de kwesties staan garant voor een heftig debat waarin voor- en tegenstanders elkaar in de haren vliegen. Men wordt het zelden eens, want argumenten schieten langs elkaar heen. Een studie die ingaat op de vraag waarom meer dan honderd jaar geleden gereformeerde scholen moesten worden opgericht en die de ontwikkeling van het pedagogisch-didactisch gedachtegoed van dat onderwijs beschrijft, komt dan ook op een goed moment. Lezing ervan kan helpen bij het verhelderen en aanscherpen van argumenten in het hedendaags debat.

Dat is overigens niet de inzet van het hier besproken boek, een dissertatie die verdedigd werd aan de Vrije Universiteit met als promotor de historicus G.J. Schutte en als copromotoren de onderwijkskundige J. Carpay en de socioloog D.Th. Kuiper, drie hoogleraren die op hun vakgebied naam hebben gemaakt met studies naar het gereformeerde gedachtegoed. Rosendaal toont zich een waar leerling. Zijn boek biedt een gedegen beschrijving van het Gereformeerd Schoolverband vanaf haar ontstaan in 1868 tot de fusie, in 1971, met de vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS). Daar zit enige ironie in, want de GSV (toen nog GSO; in 1906 werd de naam veranderd), ontstond juist als een afsplitsing van het in 1860 onder meer door de gereformeerde voorman Groen van Prinsterer opgerichte CNS. Men vond het CNS te weinig orthodox en beginselvast. Overigens werkten beide verenigingen door de jaren heen veel samen, zoals Rosendaal laat zien.

Dit boek biedt een zeer gedegen beschrijving van het verloop van het GSV. De reikwijdte is zelfs groter, want de verenigingsgeschiedenis wordt als kapstok gebruikt om uitgebreid stil te staan bij de geschiedenis van het gereformeerd lager onderwijs als geheel met inbegrip van de onderwijzersopleiding en de pedagogisch-didactische beginselen. Het GSV was een overkoepelende organisatie van gereformeerde scholen. Het doel was primair het oprichten van nieuwe gereformeerde scholen. In de beginjaren, toen er nog geen staatssubsidie voor bijzondere scholen was, steunde men lokale initiatieven met beperkte subsidies. Daarnaast, en dat werd in later jaren steeds belangrijker, wilde het verband de kwaliteit van dat onderwijs bevorderen. De vereniging was actief betrokken bij de oprichting van gereformeerde kweekscholen, er werden veel studiebijeenkomsten gehouden en men gaf twee tijdschriften uit en talloze brochures. Bovendien betaalde het Verband dertig procent van het salaris van de hoogleraar Pedagogiek aan de Vrije Universiteit, Waterink, die in ruil daarvoor tevens als pedagogisch adviseur aan het Verband verbonden was.

Een ander aspect van de kwaliteitsbewaking door het GSV waren de schoolvisitaties. Van meet af aan werd gewerkt aan een systeem waarbij districtsgewijs commissies van schooldirecteuren en onderwijzers bij elkaar op bezoek gingen om niet alleen de kwaliteit van het gegeven onderwijs te controleren, maar ook 'om van elkaar te leren', zoals in de richtlijnen die verschillende malen werden opgesteld consequent werd benadrukt. Jammer genoeg, laat Rosendaal niet zien wat er van deze visitatie-bezoeken terecht kwam en wat de resultaten waren.

De argumenten voor verzuilde christelijke scholen zijn genoegzaam bekend en worden in dit boek nog eens in extenso weergegeven. Aardig om te zien is hoe de gereformeerden worstelden met de traditionele geloofsopvatting enerzijds en nieuwe wetenschappelijke inzichten anderzijds. Toch lieten de hoogleraren Bavinck (voorzitter van het GSV in de jaren 1907-1919) en Waterink er geen misverstand over bestaan dat de Bijbel niet bedoeld was als pedagogisch handboek. 'De Bijbel leert ons niet hoe de sterren gaan, maar hoe wij naar de hemel gaan', citeert Rosendaal Bavinck. En Waterink drong er voortdurend op aan dat de gereformeerden gebruik moesten maken van de kennis over leerprocessen uit de psychologie. Tegelijkertijd benadrukte hij dat in een christelijke didactiek het accent noch op het vergaren van kennis zelf, noch op de ervaringen en de leefwereld van de kinderen ('Vom Kinde aus') gebaseerd mag zijn. Dit verzet tegen de 'subjectivering van het kind' vindt tegenwoordig weerklank bij de initiatiefnemers van de beweging Beter Onderwijs Nederland, waaronder de filosoof Ad Verbrugge (ook een vu-man).

Rosendaal beschrijft genoemde ontwikkelingen zeer gedetailleerd, met opsommingen van titels van lezingen en soms paginalange parafrases uit notulen van vergaderingen, brochures en referaten. Hij zal ook nooit vermijden om aan te geven welke personen bij vergaderingen aanwezig waren en het woord voerden. Dat maakt het boek rijk aan details, maar saai om te lezen. Er wordt weinig vergeleken of geanalyseerd. Er komt geen meningsverschil of conflict in voor. Hoewel de 'mannenbroeders' toch niet bekend staan om hun zachtmoedigheid lijkt het wel alsof de vergaderingen en andere bijeenkomsten van het GSV één groot vertoon van eenstemmigheid waren. Er is geen debat, althans het wordt hier niet gereconstrueerd. Het boek leest bijna als een apologie, iets wat nog versterkt wordt doordat de auteur – onbewust omdat hij zoveel navertelt? – Het taalgebruik en de bijbehorende gevoelswaarden van de gereformeerde voorgangers lijkt over te nemen. Er wordt 'klare wijn geschonken' (p. 45); de benoeming van een bepaalde kweekschoolleerling getuigt van 'een vooruitstrevende blik' (p. 100), Waterink houdt 'een belangwekkende voordracht' (p. 213), terwijl uit de tekst niet duidelijk wordt wat er vooruitstrevend of belangwekkend is aan de betreffende gebeurtenis; en het onderwijsbeleid van het GSV in de late jaren vijftig 'anticiperende indringend' op de jongste maatschappelijke, religieuze en pedagogische ontwikkelingen want 'het was immers gefundeerd op een doorleefd mens- en kindbeeld' (p. 227/228).

Die kritiek neemt niet weg dat de geïnteresseerde lezer veel van zijn gading in dit boek kan vinden. Het laat zien dat thema's als de verhouding tussen kerk en staat of de vraag wat en hoe kinderen moeten leren steeds opnieuw terugkomen. Je verstaan met de visies en argumenten van de gereformeerde voormannen van toen kan helpen de waan van de dag te ontstijgen.

Peter Selten

Universiteit Utrecht, Departement Algemene Sociale Wetenschappen

Jelle van Lottum, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam: Aksant, 2007) 251 p. ISBN 978-90-5260-278-3.

In november 2007 promoveerde Jelle van Lottum met een proefschrift over de invloed van de Nederlandse Republiek in de vroegmoderne periode op de immigratie rond het Noordzeegebied. Het resultaat is dit overzichtelijke en rijkelijk met tabellen en grafieken gestoffeerde boek waarin de auteur een mooi beeld schetst van het Noordzee-migratiesysteem in de periode 1550-1850. Ondanks de talloze schoonheidsfoutjes (verkeerde voetnoten, foute verwijzingen naar tabellen en grafieken, enzovoort) en de vele *estimates* en *guesstimates*, is het boek een aanrader voor ieder migratiehistoricus.

Het onderzoek paste in het onderzoeksproject *Close encounters with the Dutch. The North Sea as near-core region for a nascent modern world (1550-1750)* waarbij de invloed van de Noordzee op sociaaleconomische en culturele ontwikkelingen in de landen rond het Noordzeegebied werd onderzocht. Van Lottum heeft in het project het migratiedeel voor zijn rekening genomen en knoopt in zijn werk aan bij de actuele historiografische trend die zich richt op informatie- en migratienetwerken en kettingmigratie als belangrijke kenmerken voor (vroeg)moderne migratiestromen. Toch vindt hij dat de recente migratiestudies tekort schieten omdat de laagste sociale bevolkingslagen, het gros van de immigranten, meestal ontsnappen aan de aandacht van de migratiehistoricus. Door zijn methodologische aanpak brengt de auteur de massamigratie in het Noordzeegebied in beeld waarbij het accent ligt op massamigraties naar een grote regio (Holland als kerngewest) vanuit een nog groter Noordzeegebied met een binnensee als geleider voor deze migratiestromen. Door de migratie naar de Nederlandse Republiek te vergelijken met migraties in dezelfde periode naar andere landen toont Van Lottum de invloed aan van de Republiek op de migratie in de moderne tijd. Door twee grote economische centra (Amsterdam en Londen) te vergelijken, zoekt hij naar de correlatie tussen economisch presteren en het rekruteren van arbeidskrachten. De verwaarlozing van de achttiende eeuw in Nederlandse migratiestudies wordt gecompenseerd door de Nederlandse maritieme arbeidsmarkt vanaf het begin van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw te bestuderen. Tot slot onderwerpt de auteur de twee golven van massamigraties in het Noordzeegebied tijdens de vroegmoderne periode en de negentiende eeuw aan een grondige vergelijking.

In de eerste drie (zeer beschrijvende) hoofdstukken van het boek wordt de omvang van de migratiebewegingen van en naar de Noordzeelanden onderzocht en wordt duidelijk dat de Republiek en vooral Holland het centrum vormde van wat de auteur het Noordzee-migratiesysteem noemt. Opvallend hierbij is dat Engeland buiten het Noordzee-migratiesysteem viel en dat er parallel een Engels migratiesysteem bestond. Van een echte migratie *across the North Sea* was dan ook nauwelijks sprake. In tegenstelling tot wat de eigenlijk misleidende titel van dit werk aangeeft, lijkt de Noordzee hier dan ook eerder als grens dan als *facilitator* voor de uitwisseling van mensen te hebben gefunctioneerd. Van Lottum vraagt zich af hoe het Noordzee-migratiesysteem tot stand kwam door de aanbod- en vraagzijde van de arbeidsmarkt te bestuderen. Hierbij stoot hij op de traditionele push-pullfactoren die in talrijke migratiestudies als oorzaak voor migratiebewegingen worden aangehaald en besluit een beetje voorspelbaar dat mensen vooral immigreerden met als doel zich economisch te verbeteren. De auteur vergelijkt verder de twee economische grootmachten in het Noordzeegebied met elkaar: Engeland en de Republiek. Analoog met het Noordzee-migratiesysteem

met Amsterdam als centrum bestond er een Engels migratiesysteem met Londen als centrum. Rond het einde van de zeventiende eeuw nam Londen de economische rol van Amsterdam over en werd zo de grootste migrantenstad rond de Noordzee, zonder daarbij echter te rekruteren op het continent. De conclusie van de auteur is dat de afstand en de duurte van het transport de hoofdredenen waren waarom mensen in het huidige Verenigd Koninkrijk en Ierland naar Londen trokken en mensen van Noordwest Europa naar Amsterdam. Opmerkelijk hierbij is dat Van Lottum culturele obstakels, zoals taal, nooit als parameter in beeld brengt.

Voor echt nieuwe bevindingen moeten we wachten tot hoofdstuk vier waarin de invloed van immigratie op de Nederlandse maritieme arbeidsmarkt tussen 1600 en 1850 wordt berekend. De maritieme sector was de belangrijkste arbeidsmarkt voor migranten, maar de participatie van buitenlanders liep niet synchroon met de algemene economische ontwikkeling. Het aandeel van buitenlandse zeelieden was het grootst aan het einde van de achttiende eeuw, toen de Nederlandse economie al lang over haar hoogtepunt heen was. Tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw kwamen migranten, aangetrokken door de groeiende mogelijkheden in de scheepvaartsector, massaal naar Nederland, maar zij werden minder sedentair. De auteur spreekt van een *dual-layered immigrant labour market*. Deze vaststelling moet volgens Van Lottum onvermijdelijk leiden tot een grondige herziening van het bestaande beeld van de ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de Republiek. Voorheen werd steeds de nadruk gelegd op een arbeidsmarktsegmentering: meer en meer buitenlanders zouden de voor Nederlanders minder geliefde sectoren penetreren. Toch kan er geen sprake zijn van een bewuste segmentatie. Nederlanders bleken de maritieme sector bijvoorbeeld nauwelijks te ontvluchten om naar de betere sectoren over te stappen. Buitenlanders maakten echter wel in grote mate gebruik van de groeiende mogelijkheden in deze sector, maar het grote verschil is dat zij dit steeds meer deden op tijdelijke basis. In het laatste, bijna programmatische hoofdstuk, wordt een vergelijking gemaakt tussen twee golven van massamigraties halverwege de zeventiende en aan het einde van de negentiende eeuw. Beide golven vertoonden hetzelfde verloop en de auteur ziet in beide golven demografische processen, urbanisatie, proletarisering, vervolging en oorlogen als de grote oorzaak voor de migratiegolven. Bovendien spelen kettigmigratie en de werking van migratienetwerken een belangrijke rol, maar Van Lottum betwijfelt echter of loonconvergenties de golfbewegingen kunnen verklaren. Een opmerkelijke conclusie van een al bij al inspirerend boek.

Jan De Meester

Centrum voor Stads geschiedenis, Universiteit Antwerpen

Paul Frentrop, *Tegen het idealisme. Een biografie van Pierre Vinken* (Amsterdam: Prometheus, 2007), 1032 p. ISBN 978 90 446 11081

Hoe schrijf je een biografie over iemand die bijna nooit interviews heeft willen geven? We hebben het hierbij, wat betreft de prestaties van het bedrijf, over één van de meest succesvolle naoorlogse Nederlandse ondernemers. De persoon in kwestie is Pierre Vinken (1927). Hij maakte van Elsevier één van de grootste wetenschappelijke uitgeverij ter wereld. Paul Frentrop dankt zijn goede contact met Vinken aan zijn berichtgeving over de overnamepoging van Kluwer door Elsevier in 1987. Frentrop (en Vin-

ken) wilden geen gewone biografie afleveren. Het moest gaan over 'het denken van Pierre Vinken' en zijn bezigheden op het terrein van de literatuur, kunstgeschiedenis en geneeskunde. Frentrup baseerde zich op publicaties van Vinken, wat over hem is geschreven en 'honderden gesprekken in de afgelopen tien jaar'.

Vinken groeide op in het katholieke Limburg en dat bezorgde hem voor de rest van zijn leven een grondige afkeer van alle vormen van geloof, of in het algemeen alle 'idealisten'. Het eerste een derde deel van het boek behandelt verder zijn opleiding tot neurochirurg. Dit deel bespreekt ook enkele helden van Vinken, zoals Friedrich Nietzsche. Frentrup bespreekt verder de belangstelling van Vinken voor de literatuur en zijn werk als schrijver in bladen als *Propria Cures* en *Tirade*.

Vanaf 1957 had Vinken, naast zijn werk als arts, een bijbaan als redacteur van *Excerpta Medica* waar hij in 1966 tot directeur werd benoemd. *Excerpta Medica* (opgericht in 1946) maakte uittreksels van geneeskundige onderzoeken uit de hele wereld. Vinken zag al snel het belang van automatisering van medische informatie en de rol die computers hierbij konden spelen. Door de aanschaf van computers ontwikkelde *Excerpta Medica* zich tot de grootste medische databank van Europa en dit leidde in 1976 tot Vinken's benoeming als buitengewoon hoogleraar medische informatieverzameling aan de Universiteit Leiden.

Omdat *Excerpta Medica* een stichting was die geen winst kon uitkeren, zocht Vinken contact met R.E.M. (Dolf) van den Brink, directeur van uitgeverij Elsevier dat *Excerpta Medica* kocht. Vinken had bedongen dat hij lid zou worden van de Raad van Bestuur. Bij Elsevier hield Vinken zich bij voorkeur bezig met Strategie & Planning. Van den Brink vertrok in 1979, maar had zonder medeweten van zijn medebestuurders, tot een fusie besloten met *NDU*, een dagbladuitgever. Toen Vinken aantrad zat de Nederlandse economie in een diep dal. Hij formuleerde als belangrijkste doelstelling het maken van een winstgroei van 20 procent per jaar. Verder besloot hij de divisies, die in 1977 juist waren ingesteld, op te heffen en de leiding te centraliseren. Met het 'verplatten' van de interne organisatie was Vinken een voorloper. Ook verkocht hij veel niet-winstgevende dochterondernemingen. Hierbij gebruikte hij de 'piramide van Harry Luykx' (een naaste medewerker). Aan de top stonden de uitgaven met veel winst (wetenschap) en aan de onderkant de uitgaven met een lage winst (kranten, tijdschriften). Het was zaak voor Elsevier-*NDU* om zich te richten op de top van de piramide. Omdat volgens Vinken het Engels de wereldtaal was in de wetenschap zou Elsevier-*NDU* zich op het Engelse taalgebied concentreren. Amerikaanse uitgevers bleken echter te kostbaar voor Elsevier-*NDU*. In 1987 deed Elsevier daarom een vijandig bod op Kluwer, dat van een overname door Elsevier ('te klinisch, te zakelijk') niets wilde weten en vervolgens fuseerde met Wolters Samsom. De overnamestrijd leverde Vinken wel veel meer media-aandacht op dan voorheen. Een jaar later besloot Vinken om de Perscombinatie over te nemen, maar dat leidde tot nog meer negatieve publiciteit en de fusie werd afgeblazen. Via een aandelenruil met het Britse Pearson kreeg Elsevier-*NDU* in 1988 toegang tot Engeland, maar de 'strategische alliantie' werd in 1990 wegens gebrek aan succes ontbonden. Kort daarna kon men Pergamon overnemen van Robert Maxwell en in 1992 volgde de fusie met de Britse uitgever Reed op basis van een 50/50 verhouding. In 1994 maakte Reed Elsevier een grote slag in de Verenigde Staten door de aankoop van Mead Data Central, eigenaar van Lexis Nexis, 's werelds grootste databank. Bestuurlijk bleef het aanmodderen met Reed Elsevier. Vinken probeerde vergeefs het Britse bestuursmodel, een Board met een Chief Executive Officer (CEO), te combineren met het Nederlandse systeem van twee

raden: bestuur en commissarissen. Hoewel de Britten op papier instemden, bleek al snel dat ze in de praktijk vasthielden aan de eenhoofdige leiding. In april 1995 ging Vinken met pensioen om president-commissaris te worden van Reed Elsevier. In die functie spande Vinken zich in om de samenwerking tussen Nederlanders en Britten te verbeteren, maar zonder succes. Toen de top van Reed Elsevier in augustus 1998 aftrad, bleef een stuurloze onderneming achter en uit protest legde Vinken zijn functie als president-commissaris in 1999 neer.

Met zijn biografie geeft Frentrop een zeer compleet beeld van Vinken. Maar Frentrop is ook weinig kritisch op de ondernemer Vinken. Bij de overnamepoging van Kluwer, dat feitelijk helemaal niet paste in de strategie van Elsevier-NDU, ontbreekt enig commentaar. Inzicht in de verschillen tussen de afzetmarkten van Elsevier en Kluwer (recht, onderwijs) wordt hier node gemist. Het lange talmen van *Elseviers Weekblad*, een weekblad dat helemaal niet voldeed aan de winstcriteria, krijgt wel een lang hoofdstuk toebedeeld maar helaas zonder veel kritiek. Het halsstarrige vasthouden aan het Nederlandse bestuursmodel in Reed Elsevier is een laatste voorbeeld waar kritiek niet zou hebben misstaan. Aan de andere kant maakt Frentrop goed duidelijk dat de vermeende soepele samenwerking tussen Nederlanders en Britten (zie Shell en Unilever) helemaal niet altijd zo gladjes hoeft te verlopen en dat de cultuurverschillen juist heel groot kunnen zijn. Bedrijfshistorici zullen waarschijnlijk weinig belangstelling hebben voor de uitwijdingen over de andere kanten van Vinken. Het boek wordt verder ontsierd door zeer veel en zeer lange citaten. In sommige hoofdstukken zijn complete delen van artikelen van Vinken overgenomen, zoals uit diens oratie. Frentrop had ook best de hoofdlijnen kunnen samenvatten om zijn punt te maken. Dat had de tekst aanzienlijk ingekort en waarschijnlijk een beter hanteerbaar boek opgeleverd.

Ferry de Goey

Erasmus Universiteit Rotterdam

O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (eds.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag: DANS Symposium publicaties, 2007) 525 p. ISBN 978-90-6984-533-3.

Ruim tien jaar is door een groot aantal medewerkers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en enkele onderzoeksinstituten van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) samengewerkt aan het digitaliseren van de gepubliceerde volks-, beroeps- en woningtellingen. Deze samenwerking heeft geresulteerd in het beschikbaar komen van omvangrijke statistische gegevensbestanden voor wetenschappelijk onderzoek. In het verleden hebben onderzoekers al op grote schaal gebruik gemaakt van de volkstellingen in boekvorm; de gedigitaliseerde tellingen nodigen volgens de redactie van deze bundel uit tot een hernieuwde belangstelling voor en gebruik van de bron.

De eerste telling van de Nederlandse bevolking werd gehouden in 1795, de laatste traditionele volkstelling werd georganiseerd in 1971. In 2001 werd een zogenoemde 'virtuele volkstelling' uitgevoerd waarbij geen echte telling onder de bevolking is gehouden maar uitsluitend gebruik is gemaakt van bij het CBS aanwezige bronnen zoals regi-

straties en *surveys*. De traditionele volkstellingen 1795-1971 zijn nu als Excel-tabellen op internet te raadplegen via www.volkstellingen.nl (30 oktober 2008). De tabellen van de virtuele volkstelling van 2001 zijn te raadplegen via de website van het CBS.

Ter gelegenheid van de officiële lancering van de volkstellingenwebsite op 12 november 2004 op het CBS en tijdens het symposium 'Uitgeteld en ingevoerd: Analyse van de digitale Nederlandse volkstellingen' op 29 september 2006, presenteerden enkele onderzoekers hun eerste onderzoeksresultaten op basis van de gedigitaliseerde tellingen. De hier besproken bundel bevat onder meer de op deze symposia gepresenteerde *papers*. Het boek vormt daarmee een onmisbare inleiding voor wetenschappers die de volkstellingen willen betrekken in hun onderzoek. De tellingen zijn niet alleen interessant voor onderzoekers als historici, demografen en sociologen, maar ook voor bijvoorbeeld amateuurstorici die zich bezighouden met heemkundig onderzoek omdat sommige tellingen geaggregeerde gegevens op wijkniveau bevatten.

De volkstellingen behoren tot de meest elementaire informatiebronnen over de Nederlandse bevolking en bieden een schat aan historische, demografische, sociaal-economische en culturele gegevens. In de bundel is deze brede kijk op ruim twee eeuwen Nederlandse samenleving terug te vinden: de ruim twintig bijdragen handelen over uiteenlopende onderwerpen, van de vergrijzing in Nederland (een bijdrage van Theo Engelen) of ondernemers in Nederland (Van Gerwen en De Goey) tot de Duitse bezetting en de overlevingskansen van joodse inwoners van Nederlandse gemeenten (Tammes en Ultee). De artikelen zijn verdeeld in een viertal thema's, te weten bevolking, huishoudens en wonen, sociaaleconomische thema's, sociaal-culturele thema's, en methoden en technieken.

De titel van de bundel suggereert onderzoek over de laatste twee eeuwen; veruit de meeste studies gaan echter over de periode na 1850. Doel van de verschillende bijdragen is het tonen van de mogelijkheden en beperkingen van de bron. Veel bijdragen bespreken trends in de tijd door twee of meer tellingen met elkaar te vergelijken. Zo worden in de bijdrage van Harmsen de structuurveranderingen van huishoudens beschreven tussen 1971 en 2006 naar de plaats die personen in het huishouden innemen. Andere mogelijkheden van volkstellingen betreffen het in kaart brengen van de sociaaleconomische en demografische samenstelling van een bepaalde bevolkingsgroep, zoals de leden van het Leger des Heils in de studie van Knippenberg en De Vos. Voorts wordt in veel studies inventariserend en comparatief te werk gegaan door volkstellinggegevens te vergelijken met een andere statistische bron. In de studie van Van Leeuwen en Maas worden de uitkomsten van de volkstellingen in Zeeland voor de jaren 1849 en 1899 vergeleken met een omvangrijk databestand van Zeeuwse huwelijksakten. Gekeken wordt of economische specialisering, in de vorm van een toename van het aantal verschillende beroepen en gespecialiseerde beroepstitels, onderzocht kan worden met behulp van deze twee gegevensbestanden.

De studie van Zijdeman laat een hernieuwd gebruik van de volkstellingen zien. Zijn betoog over de samenhang tussen beroepsstatus van vaders en zonen in Zeeland in de periode 1851-1915 vormt tevens een inventarisatie van de nieuwe mogelijkheden van grootschalige historische datasets. Zo vormen geaggregeerde volkstellinggegevens een onmisbaar component van *multilevel*-analyse, een onderzoekstechniek waarbij de invloed van contextuele kenmerken (gegevens gemeten op gemeenteniveau) en individuele kenmerken (op het niveau van het individu) gelijktijdig kunnen worden onderzocht. Dit maakt het onder andere mogelijk om de invloed van grootschalige processen als urbanisering en industrialisering op individuele processen te bestuderen.

Verschillende bijdragen besteden uitgebreid aandacht aan de tekortkomingen van de volkstellingen. Vooral de bijdragen van Boonstra over onderzoek naar buurten en wijken en van Kooij over stad en platteland zijn bronkritisch van aard. Zij signaleren dat statistici beperkte definities hanteerden en dat definities in de loop van de tijd veranderd zijn. Daarnaast worden gegevens soms op gemeenteniveau en dan weer op provinciaal niveau gemeten. Dit bemoeilijkt de onderlinge vergelijkbaarheid en onderzoek naar ontwikkelingen door de tijd. Bovendien is informatie lang niet altijd even gedetailleerd. Vaak wordt slechts de totale omvang van een bevolkingsgroep gegeven en zijn de gegevens niet gedifferentieerd naar leeftijd. In tegenstelling tot veel buitenlandse volkstellingen bevat alleen de telling van 1971 microdata zodat gegevens ook naar geslacht en leeftijd kunnen worden gepresenteerd. Met het oog hierop zal een hernieuwd gebruik van de volkstellingen in de nabije toekomst waarschijnlijk vooral gezocht worden in een combinatie van de gedigitaliseerde tellingen met databestanden van individuele gegevens zoals de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Door een aantal auteurs in deze bundel is hiertoe al een aanzet gegeven.

Evelien Walhout

Universiteit van Tilburg Department of Sociology

Robin Koert, *African Wax: Dutch wax design technology from Helmond to West Africa* (Eindhoven: Stichting Afrikaanse Dutch Wax, 2007) 160 p.
ISBN 9789081212816

Het verhaal van de imitatiebatiks is bekend: Nederlandse ondernemers proberen, met de Haarlemse firma Prévinaire voorop, na 1830 de Indische markt te veroveren met imitatiebatiks. Na een korte bloeiperiode worden de Nederlandse producten verdrongen door lokaal geproduceerde imitaties van de imitatiebatiks. Rond 1900 slaagt de Haarlemse Katoenmaatschappij er in nieuwe afzetmarkten te vinden in West-Afrika met als resultaat de geboorte van een uniek Afrikaans textielproduct: the real (Dutch) wax print. Nadat de fabriek in Haarlem failliet is gegaan, nemen de Vlisco uit Helmond en Ankersmit uit Deventer het stokje over. Na de Tweede Wereldoorlog zullen de beide fabrieken (moeten) fuseren, iets wat bij de familie Ankersmit altijd als een groot onrecht is beschouwd. Vlisco is daardoor de onbetwiste marktleider geworden en is dat tot op de dag van vandaag.

Dit boek gaat over de relatie van de Vlisco met twee Afrikaanse landen, namelijk Ghana en Ivoorkust. Door de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog komt de textielhandel in het gedrang. Het boek kan ook – vrij naar Dickens – een verhaal van twee landen worden genoemd. Onder leiding van Nkrumah wordt Ghana in 1957 onafhankelijk. Hij gaat een socialistische koers varen, wat overigens niet belet dat de United Africa Company (UAC), een onderdeel van Unilever dat gespecialiseerd is in de textielhandel en een grote afnemer van Nederlandse textiel, een textiel fabriek gaat bouwen in Tema, Ghana, de Ghana Textile Printing Company (GTP). Het belangrijkste motief zijn de invoerheffingen op textiel. In Ivoorkust is de eerste president Houphouët-Boigny (1960-1993) meer prowesters, maar ook daar krijgt de opbouw van een eigen industrie veel nadruk. Eind jaren zestig begint UAC de bouw van Uniwax in Abidjan.

Beide fabrieken kunnen overigens nog geen wax prints produceren. Hoewel Unilever het voor het zeggen heeft in het samenwerkingsverband, beschikt de Vlisco over

de kennis. De rode draad in het boek is de weerstand en onwil van Vlisco om deze kennis over te dragen. Als er machines naar Afrika gaan, dan zijn dat oude machines; het meegestuurde personeel is onervaren, chemische kennis wordt maar mondjesmaat verstrekt en ook op het gebied van de designs probeert de Vlisco de volledige controle te houden. Een mooie anekdote, bevestigd door mijn eigen ervaringen, is het bezoek na jaren aandringen van medewerkers van Uniwax aan Helmond in 1979. De gasten krijgen niet de gemechaniseerde drukafdeling te zien (p. 51). Voor de bezoekers is het echter duidelijk dat de wel bezochte afdeling nooit de kilometers doek kan bedrukken. Een van de kenmerken van de real Dutch wax prints is het onregelmatige karakter van de handdruk. Bij de Vlisco hebben machines dit overgenomen: ze imiteren perfect de onregelmatigheden. Voor de buitenwereld wordt dit geheim gehouden, omdat men denkt dat dit het imago van het product zou schaden. In het laatste hoofdstuk probeert Koerts en de vele anderen, die aan het boek hebben bijgedragen, deze en andere mythes te ontcrachten, naar mijn mening niet heel overtuigend. Geleidelijk worden alle barrières overwonnen en krijgen de beide fabrieken het moeilijke proces van de wax prints onder knie.

Het boek is vooral gebaseerd op de persoonlijke verhalen van medewerkers in de verschillende fabrieken, de lokale arbeiders die een kans krijgen om zich in het vak te bekwamen, de Worker Defence Committees die de macht overnemen in de ГТД-fabriek, de verschillende managers die een sleutelrol hebben gespeeld in de vele ontwikkelingen maar ook van de Nederlandse expats die in de beide Afrikaanse fabrieken werkzaam zijn onder zeer wisselende omstandigheden en met heel verschillende ervaringen. Het boek geeft een zeer fraaie inkijk in de wijze waarop nieuwe bedrijven in ontwikkelingslanden tot stand komen, met veel vallen en opstaan. Het biedt op deze manier ook een unieke inkijk in de praktijk van de ontwikkelingshulp.

Ondanks alle lof voor het fraai uitgegeven boek, wil ik toch een aantal kritische kanttekeningen plaatsen. Wat mij persoonlijk het meest irriteert, is de springerige stijl in het boek, waardoor vaak niet direct duidelijk is wanneer iets plaatsvindt en hoe zich dit verhoudt tot het voorgaande of volgende. Daarnaast is het de vraag wie de doelgroep van het boek is: textielhistorici, ontwerpers of ontwikkelingsdeskundigen. Alle drie de groepen zullen dit boek zeer interessant vinden, maar hun vragen zullen niet allemaal beantwoord worden. Voor ontwerpers is een afzonderlijke bijlage toegevoegd, maar over de keuze en de betekenis van de ontwerpen komen we niet heel veel te weten. Voor textielhistorici blijft een aantal aspecten van de productie onderbelicht: waarom was het nu zo moeilijk om deze technologie over te dragen? Voor ontwikkelingsdeskundigen wordt wel de internationale context van de ontwikkelingen duidelijk, maar de Europese kant van het verhaal blijft onderbelicht. De vele foto's van de hoofdrolspelers voorzien van summiere teksten doen vermoeden dat het in eerste instantie vooral voor de betrokkenen zelf is geschreven. Het boek moet dan ook vooral gelezen worden als een zeer persoonlijk, maar daarom niet minder interessante geschiedenis over een fascinerend onderwerp.

Geert Verbong
TU Eindhoven

Ron Blom, *De oude Socialistische Partij van Harm Kolthek. Ontstaan, opkomst en ondergang van een 'libertair-socialistische' partij (1918-1928)* (Uitgeverij Eburon, Delft 2007) 308 p., ISBN 978-90-5972-227-9

Sinds 1994 zit de SP in de Tweede Kamer. Eerst met twee en vanaf de verkiezingen van 2006 met 25 volksvertegenwoordigers, probeert de Socialistische Partij van Jan Marijnissen en Agnes Kant een bijdrage te leveren aan maatschappijverandering. Wat vrijwel niemand weet, is dat er al eens eerder een SP was die een Kamerlid leverde. Dat was de partij van de sociaal-anarchist Harm Kolthek. Het zou echter een vergissing zijn te denken dat de overeenkomst in naam ook een overeenkomst in beginselen betekent. De nieuwe SP komt vrijwel rechtstreeks voort uit de oude communistische partij, maar de oude SP was een typisch product van de vroege arbeidersbeweging in ons land. Ze zette zich af tegen het 'stembussocialisme' van de grote sociaaldemocratische broer, de SDAP, maar evenzeer tegen het 'rode militarisme' van de communistische partij.

De schrijver, lid van de tegenwoordige SP, beschrijft met duidelijke sympathie de partij die tussen 1918 en 1922 een Kamerzetel bezette. Niet alleen geeft hij minutieus weer hoe de partij werd opgericht, een korte opgang meemaakte en uiteindelijk in 1928 weer verdween. Ook de levens en netwerken van vele tientallen activisten komen uitgebreid aan bod. Deze leden kwamen vooral voort uit het revolutionaire vakverbond Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) dat in 1893 was opgericht en waaruit in 1906 de gematigdere leden zich losmaakten. Die laatste stichtten het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en stonden een strakke organisatie voor met betaalde bestuurders en een goed gevulde stakingskas. In het NAS voelde men niet veel voor deze centralistische aanpak, maar doordat het NVV kans zag spectaculair te groeien, zagen de revolutionairen in dat zij slechts zouden kunnen voortbestaan als althans een deel van de organisatieprincipes van het NVV werden overgenomen.

De man die zich hiervoor binnen het NAS sterk inzette, was Harm Kolthek, het latere Kamerlid. Niet iedereen binnen het NAS was het hier echter mee eens, want het anarchistische, antiautoritaire sentiment was daar nog sterk aanwezig. Binnen de vroege Nederlandse arbeidersbeweging was een grote stroming er heilig van overtuigd dat de aanpak van de sociaaldemocratie en daar rekende men ook het NVV toe, zou leiden tot dictatuur. Dictatuur van het bestuur over de leden, dictatuur van de minderheid over de meerderheid, en wie weet als de sociaaldemocraten ooit de staatsmacht over zouden nemen een staatsdictatuur zoals men nog nooit gezien had. Mensen met deze opvattingen wilden niet dat het NAS centraliseerde en splitsten zich in de jaren twintig af om een zuivere revolutionaire vakbeweging op te richten. Deze zou echter nooit veel om het lijf hebben.

Toen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog diverse revoluties uitbraken, groeide binnen de arbeidersbeweging de aanhang van een nog centralistischere vorm van sociaaldemocratie. In Nederland werd deze stroming belichaamd in de Sociaal-Democratische Partij (SDP), de latere communistische partij. Na een aanvankelijke euforie over de ontwikkelingen in het revolutionaire Rusland haakten de anarchisten af omdat zij zagen dat hun geestverwanten in het land van Lenin bloot stonden aan vervolging. Precies zoals zij altijd al hadden gevreesd. Voor het zover was, wilden sommige sociaal-anarchisten nog proberen de sociaaldemocraten en communisten op hun eigen terrein te verslaan. De manier om dat te doen, was het stichten van een politieke partij en meedoen aan verkiezingen.

Zo richtten Kolthek en zijn kameraden in 1918 de SP op. Zij wilden proberen de libertair-socialistische krachten in Nederland te groeperen en zo de strijd aangaan met de in hun ogen autoritair-socialistische stromingen van SDAP en SDP-CPH. De SP behaalde tijdens de Kamerverkiezingen genoeg stemmen voor een zetel en Kolthek nam deze in. In de kamer werkte de SP samen met de communisten en christensocialisten in een Revolutionaire Kamerclub, maar erg van harte ging dat allemaal niet. De communisten hadden bijvoorbeeld heel andere opvattingen over het functioneren van de vakbeweging. Die zagen zij meer als een vehikel om de partijbelangen te dienen, dan als een op zichzelf belangrijke kracht binnen de arbeidersbeweging.

De beschrijving van de verhoudingen tussen SP, SDP/CPH en NAS is niet het interessantste deel van Blom's boek. Die geschiedenissen zijn namelijk elders al beschreven. Wat de studie van Blom uniek maakt, is zijn al genoemde aandacht voor het lokale. Enigszins in navolging van Dennis Bos' *Waarachtige Volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1908* (Amsterdam 2001) besteedt hij veel aandacht aan de SP 'op plaatselijk niveau'. In ruim 80 bladzijden komen de belangrijkste afdelingen en de meest spraakmakende activisten voor het voetlicht. Zoals Blom op p. 175 stelt: 'Het was dit gemêleerde milieu van vrijdenkers, geheelonthouders, antimilitaristen, activisten in de revolutionaire vakbeweging, in de kolonies en productieve associaties waaruit de partij haar stemmers, leden en sympathisanten rekruteerde. Niet zelden ging het hierbij om hele families en bleek het revolutionair-socialistische gedachtegoed ook verspreid te worden als gevolg van verhuizingen naar gebieden met betere vooruitzichten als het gaat om werk en huisvesting'.

Het boek van Ron Blom is kortom een welkome aanvulling op de vele bestaande geschiedenissen van linkse organisaties. De meerwaarde van zijn boek is in overeenkomst met de opvattingen die sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn gaan overheersen over de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Volgens die opvattingen moet de geschiedschrijving niet alleen maar kijken naar de ontwikkeling op organisatieniveau of de levens van de grote mannen, maar vooral ook naar de levens en inbreng van de 'gewone' man en vrouw. Blom is er goed in geslaagd om een synthese te schrijven van een pure organisatiegeschiedenis en een geschiedenis van de levens en netwerken van de leden.

Een puntje van kritiek betreft de werkzaamheden van de uitgever. Iets meer aandacht voor de vormgeving had Eburon wel gesierd en het ergste is wat dit betreft het vrijwel onleesbare organisatieschema op pagina 308.

Sjaak van der Velden

*Wetenschappelijk Bureau van de SP, Rotterdam,
en Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam*

Remco van Diepen, *Polders als proeftuin. Experimenten met de gezondheidszorg in Flevoland 1940-1984* (Lelystad: Uitgeverij de Twaalfde Provincie / Nieuw Land Erfgoedcentrum, 2007) 168 p. ISBN 978-90-72380-91-3.

De auteur geeft met deze publicatie een structuralistische kijk op de ontwikkeling en de inrichting van de gezondheidszorg in de pioniersjaren – en later – in de Flevolandpolders. Het zwaartepunt van het boek ligt bij het gegeven dat de gezondheidszorg in de polders op een voor Nederland unieke en ongeziene manier werd georganiseerd, een

wijze die op het 'oude land' in ideale omstandigheden navolging zou krijgen. 'Polders als proeftuin' is dan ook niet uit de lucht gegrepen, aangezien het nieuwe opgespoten land uiteraard geen enkele voorgeschiedenis kende qua medische beroepsorganisatie en geneeskundige dienstverlening. Er ontstond dus zowel letterlijk als figuurlijk de ruimte om te experimenteren. Dit experiment werd in eerste instantie theoretisch uitgewerkt door de Amsterdamse artsen dr. Wassink en dr. Tuntler. Hun befaamde Plan bleek echter te idealistisch en beantwoorde dan ook niet aan de reële omstandigheden waarmee de pioniers in de Flevolandpolders rekening moesten houden.

Remco van Diepen bespreekt in een min of meer (parallele) chronologische volgorde de – vaak moeizame – oprichting van centrale gezondheidscentra in drie centrumlocaties waar de eerstelijnsgezondheidszorg werd samengebundeld en samenwerking tussen de medici, paramedici, overheid en bevolking gestimuleerd moest worden. In de nieuwe steden Dronten, Lelystad en Almere werden in de eerste plaats huisartsen het centrale aanspreekpunt, zij moesten overigens idealiter hun werktijd gelijkwaardig verdelen in een curatief deel, een preventieopdracht en wetenschappelijk (veld)onderzoek. Gaandeweg komen echter de zwakheden en pijnpunten van de nieuwe gecentraliseerde medische zorgen aan het licht, waarbij vooral de disputen tussen de artsen en de nationale, regionale en lokale beleidsmakers de goede praktijkwerking van de centra voor vele jaren belasten.

Het is zeker de verdienste van de auteur dat hij een duidelijke en verhelderende structuralistische publicatie heeft afgeleverd. De indeling van het boek in een ruim voorgeschiedenishoofdstuk, met aanvang aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, scheidt een bredere context waarop het vervolg van de publicatie naadloos verder borduurt. Verder krijgen de relazen over de moeilijke uitbouw van de gezondheidscentra in de drie centrumplaatsen elk hun eigen hoofdstuk om af te ronden met een bondig maar samenvattend besluit. Ook vormelijk is het boek qua structuur en rechtlijnigheid een pareltje. Deze waarneming wordt overigens nog eens verstevigd vanwege de aanwezigheid van adequate foto's. Samengaand met een eenduidige lijst van afkortingen en een uitgebreid zaken- en personenregister, zorgt Remco van Diepen ervoor dat ook de niet-geïntroduceerde lezer en zelfs de niet-historicus of niet-medicus te allen tijde het bos door de bomen ziet.

Toch is het – zeker als historicus en niet-inwoner van Flevoland – een moeilijke opgave om het afgeleverde werk als eenduidig positief te ervaren. Zo ontbreekt het de auteur aan voldoende plaatsing van het unieke karakter van het plan in een bredere Nederlandse medisch-historische context. Enkel het eerste hoofdstuk voldoet hier enigszins aan de verwachtingen, met bijvoorbeeld de boeiende plaatsing van de positie van de eugenetica aan de vooravond van de bezetting. De schrijver had de publicaties van een auteur als *G.A. Lindeboom* beter ter harte kunnen nemen en deze medisch-historische context in zijn verdere relaas kunnen integreren. Als algemene opmerking kunnen we stellen dat het boek te veel parallele situaties opsomt en er te weinig *feedback* wordt gegeven naar de medisch-historische bredere maatschappelijke context. Dit is een gemiste kans, temeer omdat de auteur zijn rijk gestoffeerd en gevarieerd lokaal bronnenmateriaal en literatuur perfect had kunnen integreren met een ruimere dimensie, die de publicatie meer 'cachet' had gegeven, zodat deze de louter 'provinciale' uitstraling oversteeg. Nu is het boek voor de buitenstaander in de rest van Nederland en Vlaanderen een ver-van-mijn-bed-show.

De titel zet de lezer ook enigszins op het verkeerde been, daar men toch voornamelijk een relaas verwacht over de concrete werking van de medische zorg in het

verleden en het contact tussen de zorgverstrekkers en patiënten, terwijl men gaandeweg zich niet van de indruk kan ontdoen dat het louter om het politieke getouwtrek draait. Dit zorgt gaandeweg voor enigszins droge lectuur, terwijl de titel en de flaptekst toch andere verwachtingen wekken. Zo zou het geheel ongetwijfeld een stuk pittiger worden, als er ook interviews van ‘eerste’ patiënten en gezondheidswerkers over hun praktijk verwerkt zouden zijn. Dit aspect van *oral history* zou de auteur niet over het hoofd mogen hebben gezien. Het ontbreken van specifieke medische cases in de tekst zorgt ervoor dat het geheel nogal steriel en oppervlakkig overkomt.

Een globaal bondig oordeel over de publicatie van Remco van Diepen vormen is niet eenvoudig. Men moet zich hardop de vraag stellen welk doelpubliek hij wil aanspreken. Voor de Flevoland-inwoner die het allemaal van dichtbij meemaakte en ook de plaatselijke onderzoeker biedt het werk een grote meerwaarde. ‘Buitenstaanders’ vinden echter te weinig achtergrondduiding en verklaringen terug in de publicatie om het ook voor hen tot een boeiend werkstuk te laten uitgroeien. Medisch-historici of mentaliteitshistorici komen dan weer tekort qua inhoudelijke benadering en de getrokken conclusies. Het boek bewijst dus zeker zijn dienst binnen de lokale en regionale geschiedschrijving, maar schiet tekort om van voldoende betekenis te zijn buiten de geografische *core-business*.

Vincent Van Roy
Universiteit Antwerpen

Martin Rheinheimer, *Der Kojenmann. Mensch und Natur im Wattenmeer 1860-1900*. Nordfriesische Quellen und Studien 7 (Neumünster: Wachholtz Verlag, 2007) 292 p. ISBN 978-3-529-02776-5.

‘Der Kojenman’ beschrijft het leven van de kooiker Cornelius Peters op het Waddeneilandje Amrum (Schleswig-Holstein) in de negentiende eeuw. Een kwart eeuw lang werkte hij daar in de eendenkooi. Dit is een geheel van bomen, water en vangpijpen, waarin wilde eenden gelokt en gevangen worden. Naast het kooien, dat alleen tijdens de vogeltrek in de nazomer en herfst veel beslag op zijn tijd legde, verrichtte hij tal van andere werkzaamheden: aalvisserij en konijnenvangst in de winter; scholvisserij en grondwerk in het voorjaar; oogstwerkzaamheden en maaien in de zomer en incidenteel dan nog strandjuten, zeehondenjacht, oestervisserij en bergingswerk aan voor de kust gestrande schepen (p. 217). De sterk seizoensafhankelijke arbeidscyclus wordt gedetailleerd beschreven, evenals de sobere inkomsten die hij aan een en ander ontleende. Hard werk leverde de kooiker niet meer op dan een karig bestaan.

Peters hield van 1867 tot 1891 dagelijks een nauwkeurig dagboek bij en dat maakte deze studie mogelijk. Een zo uitgebreid egodocument van iemand uit de onderste lagen van de bevolking lijkt mij bijzonder en maakt dit boek sowieso de moeite waard. Peters beschreef niet alleen gedetailleerd zijn werkzaamheden (tot en met ieder konijn en ieder ei dat hij mee naar huis bracht), maar ook het weer, zijn gezondheid, wanneer hij naar de kerk ging enzovoort. Dit levert fascinerende lectuur op. Zo werkte het seizoensritme door in alle facetten van het leven. Peters’ kerkbezoek viel in september en oktober volledig stil omdat hij zich in het vangstseizoen letterlijk geen dag vrij kon maken van de intensieve werkzaamheden in de eendenkooi. In december en januari had hij dan weer weinig werk, zodat hij bijna dagelijks visite ontving of zelf ergens

op bezoek ging. Uitgezet in een staafdiagram (p. 62) valt op hoe extreem zijn sociale contacten zich in de winter concentreerden. Eigenlijk werd het hele bestaan van 'Der Kojenmann' niet alleen in economisch, maar ook in sociaal en religieus opzicht door de seizoenen beheerst.

Rheinheimer wil aan de hand van de biografie van de kooiker (1836-1892) laten zien hoe een gezin op Amrum van de natuur kon leven (p. 9 en 12). In die opzet is hij goed geslaagd. Wel is het jammer dat hij er niet op uit was een analytische bijdrage aan de sociaaleconomische of milieugeschiedenis te leveren. Er waren veel mogelijkheden om aansluiting te vinden bij de historiografie, bijvoorbeeld over arbeidscycli, overlevingsstrategieën of marktontwikkeling. Speciaal in relatie tot de eendenkooi valt op dat de rol van de markt geheel anders is dan elders. De afzetmarkt voor de eenden (jaarlijks vele duizenden) lijkt zich tot het eiland beperkt te hebben. De kooi was eigendom van talloze op het eiland woonachtige aandeelhouders, onder wie de eenden verdeeld werden. De aandeelhouders waren verdeeld in acht groepen, die elk om de acht dagen aan de beurt waren om de vangst van de dag te ontvangen. Een totaal andere situatie dan bij de Nederlandse eendenkooien die meestal aan een of enkele eigenaars toebehoorden en de vangst afzetten in de steden en deels zelfs in het buitenland. Hoewel eendenkooien in de achttiende eeuw vanuit de Nederlandse gewesten op de Deense en Schelwig-Holsteinse Wadden geïntroduceerd zijn, waren ze in hun nieuwe omgeving nauwelijks meer ingebed in de markteconomie.

In de milieugeschiedenis bestaat tegenwoordig veel belangstelling voor de effecten van jacht en andere menselijke activiteiten op de natuur. Dit boek biedt daarvoor mooi materiaal. Peters exploiteerde de natuur rücksichtslos. Wanneer hij schol ving waren het vooral jonge vissen, want zodra de vissen oud genoeg waren verlieten zij de Waddenzee (hun kraamkamer) en trokken naar de Noordzee. Ook de zeehondenjacht trof doorgaans jonge dieren, omdat zij zich makkelijker dan oudere het strand op lieten lokken – de op Amrum toegepaste methode (p. 176-177). In het voorjaar vulde Peters zijn inkomen zelfs aan door systematisch eieren uit vogelnesten te halen. Deze manieren van vissen, jagen en verzamelen konden het voortbestaan van de soorten schaden. Wat de gevolgen voor het milieu waren, wordt niet duidelijk. Rheinheimer noemt wel maatregelen om overbevissing van de oesterbanken te voorkomen (p. 122-123) en stelt dat het verdwijnen van de pijlstaart (een eendensoort) van Amrum in de twintigste eeuw niet noodzakelijkerwijs aan de kooi te wijten was (p. 141-142) maar besteedt er verder weinig aandacht aan. Het materiaal leent zich dus ook in dit opzicht voor verdere analyse.

Het boek is ruim voorzien van illustraties en van overzichtelijke grafieken en tabellen. Daaruit kan men bijvoorbeeld met betrekking tot 1872 leren dat de kooiker toen 7134 eenden, 2780 scholvisen en 28 konijnen ving, en ook nog 171 eieren verzamelde (p. 132, 158, 173, 189). Een bijzonder boek.

Milja van Tielhof
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Anne Goldgar, *Tulipmania. Money, Honor and Knowledge in the Dutch Golden Age* (Chicago: University of Chicago Press, 2007) 425 p. ISBN 978-0-226-30125-9

Het is niet eenvoudig om nog iets nieuws te schrijven over de bekende zeventiende-eeuwse ‘tulpenmanie’. Maar de cultuurhistorica Anne Goldgar weet in het eerste deel van haar boek om te beginnen op verrassende wijze aannemelijk te maken dat tulpen in de Gouden Eeuw deel uitmaakten van eenzelfde ‘esthetisch universum’ als schelpen. De man op het schilderij op de omslag van haar boek uit 1606 – dus van ruim vóór de tulpenmanie van 1636/7 – heeft niet alleen een tulp en een tulpenbol in zijn handen, voor hem op tafel zijn ook schelpen uitgesteld. Een Amsterdamse boedel-inventaris uit 1644 – dus van ruim nadien – bevatte vele pagina’s lange opsomming met naam en toenaam van tulpenbollen naast een collectie van 2.389 schelpen. Ze betoogt op grond van dergelijke bronnen tevens dat de ‘tulpen crisis’ niet zozeer een financiële crisis was, als wel een cultuurschok waarin waarden van een nieuwe burger-elite ondermijnt dreigden te raken.

Volgens haar waren voor de betrokken rijke burgers niet de hoog opgelopen bollenprijzen en hun plotselinge val schokkend, maar dat kopers die in de winter beloofd hadden die prijzen te betalen, zich na de lente niet meer aan hun belofte hielden, terwijl tulpen wel degelijk een grote waarde behielden. ‘Kwade trouw’ in een commerciële samenleving, waarvan het functioneren in belangrijke mate gebaseerd was op vertrouwen, dat was volgens haar slothoofdstuk de kern van de crisis en ze benadrukt dat mensen zich, in afwijking van Hollands ‘discussiecultuur’ (p. 17), tot rechters gingen wenden in plaats van als mannen van eer in goed onderling overleg tot een oplossing te komen. Een vernieuwende benadering, die me echter, gezien het feit dat al in 1595 in Holland een ‘boete op de ongefundeerde processen’ werd ingevoerd om paal en perk te stellen aan de toenemende neiging om te procederen, niet helemaal kan overtuigen.

In de tijd dat Goldgar met haar studie begon, had net de freelance historicus Mike Dash een boek geschreven over de ‘tulpengekte’. Ook hij was al van oordeel dat de financieel-economische betekenis ervan vaak is overdreven. Ook hij besteedde al aandacht aan de in de zestiende eeuw opkomende verzamelaars van exotische planten en aan de tulp als symbool van rijkdom en goede smaak. Maar hij signaleerde tevens dat de tussen 1903 en 1942 verschenen (bronnen)publicaties die de belangrijkste basis voor zijn studie waren – waaronder die van Posthumus, de grondlegger van de Nederlandse economische geschiedenis – nog niet wezenlijk door recenter onderzoek waren aangevuld. Goldgar heeft niet alleen veel nieuw materiaal bijeen gebracht en het bestaande veel indringender dan Dash geanalyseerd, maar zelfs vastgesteld dat de door Posthumus gepubliceerde documenten ‘are not to be trusted’ (p. 329).

Haar irritatie over de vele onnauwkeurigheden in Posthumus’ werk is terecht. Toch is het de vraag of zij soms niet wat ver is doorgeslagen in haar kritiek op oude sociaaleconomische visies op de tulpen crisis. Om haar these hard te maken moet ze bijvoorbeeld betogen dat er geen betrouwbare bronnen zijn voor de suggestie in contemporaine pamfletliteratuur – van de juistheid waarvan ook Posthumus uitging – dat niet alleen rijke tulpenliefhebbers, maar ook simpele wevers meededen aan de tulpenhandel: niet vanwege de schoonheid van de tulp, maar om door speculatie op verdere prijsstijging snel en gemakkelijk rijk te worden. Maar is het aannemelijk dat pamflet-tisten verzonnen (p. 285) hebben dat dit is voorgekomen? En is het onaannemelijk dat zij over meer informatie beschikten dan latere uitsluitend op schriftelijke bronnen aangewezen historici?

Goldgar heeft in haar indringende en uitvoerige analyse van het uitgebreide netwerk van tulpenkopers en verkopers fraai laten zien hoezeer deze handel functioneerde bij de gratie van het bestaan van onder meer door familierelaties bijeengehouden sociale netwerken. Daarbinnen was de benodigde kennis en expertise voor de handel aanwezig en kon efficiënt informatie worden uitgewisseld, zoals dat ook gegolden moet hebben voor andere takken van termijnhandel, zoals die in graan, haring en specerijen. Maar als haar these juist is dat het belang van de tulpen crisis vooral gelegen was in een vertrouwenscrisis binnen de commerciële wereld, had er dan geen sprake moeten zijn van een weerslag op andere takken van handel waarin onderling vertrouwen van vitaal belang was? Gezien de aanhoudende bloei van de Amsterdamse handel tot minstens 1650 zijn er geen aanwijzingen dat dat het geval is geweest. Toonde de tulpen crisis voor tijdgenoten toch niet veeleer aan dat een 'verkeerde' wereld, waarin een arme wever een rijke koopman kon worden, een lachwekkende illusie was?

In haar kritiek op de visie dat de tulpen crisis vooral interessant was als financiële crisis, gaat Goldgar veel verder dan Dash. Ze stelt dat 'many of the prices were not extraordinarily high' (p. 203) en dat het 'supremely sensible' geweest zou zijn om in tulpenbollen te blijven investeren 'if the market had held' (p. 227). Voor de dramatische prijsdaling laat ze het bij: 'the why remains unclear' (p. 231). Maar is het toch niet erg plausibel, dat de markt instortte omdat de prijzen door speculatie veel hoger waren geworden dan nog in overeenstemming was met de waarde die door rijke liefhebbers aan de tulp werd gehecht? Hoewel ik dus van oordeel ben dat de hoofdthese van dit boek zeker vatbaar is voor discussie, vond ik het om de grondigheid van het onderzoek en de brede aanpak en visie toch ook bewonderenswaardig en ik heb het mede dankzij de levendige, aantrekkelijke stijl met veel genoegen gelezen.

Wantje Fritschy
Vrije Universiteit, Amsterdam

Cor Groenewold *Christelijk en sociaal. Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum: Verloren, 2007) 134 p., ISBN 978-90-8704-008-6

J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941) was een pragmaticus. Als politicus stond bij hem de haalbaarheid voorop. Als minister van Arbeid, Handel en Nijverheid (1926-1929), van Sociale Zaken (1933-1935) en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1935-1939) bleek hij een weinig krachtige politicus – door Groenewold eufemistisch omschreven als 'flexibel minister'. De omstandigheden bepaalden daardoor in sterke mate zijn beleid. En dat was, toen hij Sociale Zaken beheerde, de grote crisis van de jaren dertig. Volgens Groenewold verloor Slotemaker de belangen van de arbeiders daarbij niet uit het oog. Wat dat inhield hebben de Twentse arbeiders ervaren. Zij mochten het Twentekanaal met de hand graven. Door de machines uit te sluiten konden 40.000 arbeiders in de werkverschaffing de verbindingsmogelijkheden voor de textielindustrie verbeteren. De effecten van de ministeriële bezuinigingen, en de verlaging van de uitkering, vielen wel mee voor de arbeiders, schrijft de auteur in navolging van Slotemaker. De Jordanesen die hier tegen in opstand kwamen, dachten daar anders over; de christelijke arbeiders ook. Zij merkten in 1935 bitter op dat toen Slotemaker de Bruïne het ministerie verliet hij een *ruïne* had achtergelaten.

Slotemaker schoot als politicus ernstig tekort. Hij had geen visie, geen daadkracht en voelde zich in de debatten niet thuis. Hij wist zo lang in de politiek te overleven door een gebrek aan ministeriële personen in zijn partij de Christelijk Historische Unie, maar vooral door zijn goede relatie met Colijn. Zijn arrogantie en ijdelheid stonden een scherpe zelfanalyse, die hem uit de politiek hadden kunnen leiden, in de weg.

Van oorsprong was Slotemaker de Bruïne predikant met orthodoxe opvattingen, maar een kerkelijke scherplijper was hij beslist niet. Als predikant ging hij ten onder in het Drentse dorpje Beilen dat verscheurd werd door kerkelijke twisten. Slotemaker raakte overspannen en moest een paar maanden rust nemen. Als hij enkele jaren later in Nijmegen het Woord Gods verkondigt (1903-1907) zien we hem als bruggenbouwer op sociaal terrein. Als een gereformeerd en een hervormd spoorwegvakbondje geen overlevingskansen blijken te hebben, grijpt Slotemaker de Bruïne in. De kerkelijke scheidslijnen mochten hier geen doorslag geven. De bondjes fuseerden op zijn aandringen en de nieuwe levensvatbare organisatie werd de kiem waaruit de latere Vervoersbond CNV zou ontstaan. Geheel vanzelfsprekend was dit niet. Tot kort daarvoor was Slotemaker een belangrijke vertegenwoordiger van het Christelijk Nationaal Werkmansverbond geweest, de tegenhanger van het gereformeerde Patrimonium. Maar zijn wens om tot een krachtige christelijk sociale beweging te komen overwon de kerkelijke verdeeldheid.

Deze activiteiten voor de christelijk sociale beweging gaven Slotemaker de Bruïne een sociaal imago, wat bevestigd werd met de publikatie van zijn standaardwerk *Christelijk Sociale Studiën*. Groenewold besteedt hier echter nauwelijks aandacht aan. Slechts één pagina (p. 38) heeft hij over voor het vakbondswerk van Slotemaker en waar hij notabene schrijft: 'Slotemaker was zijn tijd ver vooruit: hij wilde de arbeider ontwikkelen. Hij pleitte voor lokalen waar vrije tijd kon worden doorgebracht: leeszaalen, bibliotheken'. Nu valt de socialistische arbeidersbeweging geheel buiten het blikveld van de auteur, maar ook voor protestants-christelijke begrippen was Slotemaker zijn tijd verre van vooruit. Dat blijkt goed uit zijn *Christelijke Sociale Studiën* waarin hij zich een traditionele predikant met pastorale zorg voor zijn (arbeiders)gemeente toont. In de *Christelijke Sociale Studiën* staat op de keper beschouwd niet veel nieuws. Dat deze door de ethisch-theologische richting beïnvloed is, kan voor kennisgeving worden aangenomen. Volgens Slotemaker moet de kerk niet in dogmatiek blijven steken maar een actieve boodschap uitspreken en handelen op het maatschappelijk terrein dat anders in de handen van de marxisten valt. Er moet met andere woorden een sterke christelijke sociale beweging komen om de arbeiders voor de kerk te behouden.

De volksuitgave van de *Christelijke Sociale Studiën* verscheen in meerdere delen en omvatte maar liefst 975 pagina's. Het schijnt de christelijke arbeiders niet afgeschrokken te hebben, want herdruk op herdruk volgde. Hier ligt de grote betekenis van Slotemaker. Hij heeft de christelijk sociale gedachte naar de arbeiders gebracht. Hij heeft de arbeiders een ideologisch fundament gegeven en argumenten in de discussies met anderen.

Een conclusie over betekenis en plaats van Slotemaker de Bruïne valt moeilijk uit het boek van Groenewold te halen. Daarvoor ontbreekt een analyse die het tot een echte biografie had kunnen maken. De auteur blijft steken in het keurig op een rijtje zetten van de feiten tussen geboorte en sterven van Slotemaker. Het is daarmee een braaf boek geworden dat op blijde evangelische toon Slotemaker in het licht stelt. Het

resultaat is dienstbare geschiedschrijving waarin de christelijke arbeiders kennis kunnen nemen van een van hun voormannen.

Arno Bornebroek

Freelance historicus, Amsterdam

René Taudal Poulsen, *An environmental history of North Sea ling and cod fisheries, 1840-1914*. Fiskeri- og søfartsmuseets studieserie nr. 22 (Esbjerg: Fiskeri- og søfartsmuseets forlag, 2007) 306 p. ISBN 9788790982423. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Esbjerg 2005.

Hoewel het *TSEG* niet de meest aangewezen plek lijkt om het proefschrift van de Deense onderzoeker René Taudal Poulsen te bespreken, sluit deze studie naadloos aan bij het debat rond duurzame economische ontwikkeling. Het onderzoek van Poulsen maakt deel uit van het onderzoeksprogramma *History of marine animal populations*. De verschillende onderzoekers binnen dit project proberen op basis van historische bronnen een schatting te maken van de omvang van de vispopulatie op verschillende momenten in het verleden. Hierdoor kunnen zij antwoord geven op de vraag of een specifieke visserij duurzaam is. Een dergelijke studie vereist echter niet alleen kennis over productie, consumptie, technologie en samenleving maar een goed begrip van de natuur is ook onontbeerlijk. Poulsen brengt beide kanten van het verhaal – mens en vis – in zijn proefschrift bijeen. Dit doet hij door zich te richten op leng en kabeljauw in de Noordzee tijdens de periode 1840-1914. Poulsen bestudeert vooral de vissers uit Bohuslän – het gebied ten noorden van de Zweedse stad Gotenburg – en de verschillende visgronden die zij bezochten.

In hoofdstuk een bespreekt Poulsen zijn vraagstelling, de literatuur en de te hanteren methodologie. Hij is benieuwd hoe de vispopulatie zich qua omvang heeft ontwikkeld en wil bepalen of veranderingen toegeschreven moeten worden aan mens of natuur. Volgens de theorie kunnen vissers reageren op een daling van de vangsten door te veranderen van techniek, te kiezen voor andere of grotere vangstgebieden en te veranderen van *target species*. Om dergelijke veranderingen te kunnen controleren, gebruikt Poulsen de *catch per unit effort*; een maat die weergeeft hoeveel moeite de vissers moeten doen om de vis te vangen. Poulsen verzamelde de benodigde gegevens uit statistieken samengesteld door de overheid, verslagen van particulieren, een bedrijfsadministratie en etnografische interviews gehouden tijdens de jaren twintig, dertig en veertig van de twintigste eeuw.

Hoofdstukken twee, vier, vijf en zeven bespreken respectievelijk de perioden tot 1858, 1859-1877, 1878-1890 en 1891-1914. In deze hoofdstukken beschrijft Poulsen hoe de Zweedse vissers de traditionele visgronden in het Kattegat en Skagerrak verlieten om te vissen bij Jäderen (ter hoogte van Stavanger) en Ålesund (halverwege Bergen en Trondheim). Deze verschuiving werd niet veroorzaakt door teruglopende vangsten op de traditionele gronden, maar door de grotere aanwezigheid van vis op de alternatieve gronden. Door het verschijnen van haring voor Bohuslän in 1877 – na decennia van afwezigheid – werden de leng en kabeljauw visserijen sterk negatief beïnvloed. Veel vissers schakelden over op de haringvisserij.

Onder andere om de laatste reden beperkt Poulsen zich in hoofdstuk 6 tot het maken van schattingen voor de jaren 1870. De omvang van de kabeljauwpopulatie

tijdens deze jaren komt ongeveer overeen met de omvang tijdens de jaren 2002-2003. Hierbij moet echter vermeld worden dat de schatting voor 1870 door Poulsen als conservatief bestempeld wordt omdat alleen Zweedse data gebruikt zijn. Vermoedelijk was de werkelijke populatie groter, waardoor er sprake zou zijn geweest van een inkrimping van de vispopulatie. Poulsen laat zien hoe de lengte van de leng afnam van 95-125 centimeter tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw en 75-105 centimeter tijdens de Eerste Wereldoorlog tot 65-95 centimeter tijdens de periode 1976-1995. Hoewel Poulsen enige terughoudendheid betracht, lijken deze cijfers er op te wijzen dat er vanaf de late negentiende eeuw belangrijke (negatieve) veranderingen hebben plaatsgevonden als gevolg van deze visserij.

Doordat hoofdstukken drie en zes thematisch van opzet zijn, de gehele onderzoeksperiode beslaan en tevens tussen de andere hoofdstukken geplaatst zijn, leest het boek minder prettig dan mogelijk was geweest. Het feit dat de auteur zichzelf vaak herhaalt werkt ook niet mee. Wat betreft de inhoud had de economische kant van de visserij sterker benadrukt kunnen worden. Zo worden prijzen bijvoorbeeld wel meegenomen in de analyse, maar de winstgevendheid van het bedrijf had hier nadrukkelijker bij betrokken moeten worden.

Naast deze kritische noten is er natuurlijk ook een hoop positiefs te vermelden. Ten eerste wijst Poulsen erop dat de theorie rekening moet houden met het feit dat visserij niet uitsluitend bedreven wordt door één groep vissers. In de visserij ter hoogte van Ålesund waren de Noorse vissers bijvoorbeeld efficiënter dan de vissers uit Bohuslän omdat zij een minder lange reis hoefden te maken. Deze constatering is bijvoorbeeld relevant voor de vroegmoderne Hollandse haringvisserij die vanaf omstreeks 1650 een steeds groter deel van de markt aan buitenlandse vissers moest laten. Een dergelijke ontwikkeling kan niet alleen vanuit het perspectief van de natuur begrepen worden. Ten tweede moet vermeld worden dat Poulsen zijn bronnen zeer kritisch heeft bestudeerd. Dat dit ver gaat, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij bewaard gebleven vishaken minutieus heeft nagemeten om te zien in hoeverre het formaat van deze haken veranderde. Ten derde geeft Poulsen een gedetailleerde beschrijving van de interactie tussen mens en economie aan de ene en de natuur aan de andere kant. Dergelijke kennis zal steeds belangrijker worden om de economie duurzaam te kunnen laten groeien. Poulsens conclusies met betrekking tot de omvang en lengte van de vispopulatie zouden ons dan ook aan moeten zetten tot nadenken.

Christiaan van Bochove

Universiteit Utrecht

Ben Wubs, *International business and national war interests: Unilever between Reich and Empire 1939-1945*. Routledge international studies in business history, volume 13 (Londen en New York: Routledge, 2008) 256 p.
ISBN 978-0-415-41667-2. Tevens verschenen als proefschrift aan de Erasmus Universiteit Rotterdam 2006.

Ben Wubs analyseert in dit boek de effecten van de Tweede Wereldoorlog op de structuur, strategie en activiteiten van Unilever. Dat zat als Brits-Nederlandse multinational met belangrijke investeringen en afzetmarkt in Duitsland op de wip tussen *Reich and Empire*. Wubs bestudeert deze onderbelichte episode uit Unilevers geschiedenis

ondermeer op basis van een unieke toegang tot het bedrijfsarchief in Londen en Rotterdam.

Samenvattend kunnen we stellen dat de oorlog zorgde voor een voortgezette decentralisering van de structuur van Unilever, ook op langere termijn. Ontstaan uit de fusie van Britse en Nederlandse familiebedrijven in 1930 valt Unilever volgens Wubs al voor de oorlog het best te begrijpen als een gedecentraliseerd conglomeraat, een holding die een concentratie overspande van meer dan 500 bedrijven wereldwijd. Vanaf 1938 werden deze eenheden weliswaar gegroepeerd onder een Britse afdeling (Unilever Limited) en Nederlandse tak (Unilever nv) die daarboven een identieke raad van bestuur deelden. Maar binnen dit conglomeraat bleven nationale afbakeningen belangrijker dan functionele opdelingen om te kunnen anticiperen en reageren op verschillende nationale marktwijzigingen. Het was vooral deze strategie, die Wubs omschrijft als centraliseren waar mogelijk en decentraliseren waar nodig, die Unilever toeliet om ook op gepaste manier te reageren op de verschillende nationale politieke wijzigingen binnen West-Europa. Nog voor de start van de oorlog (1939) werden twee nieuwe holdings afgesplitst van nv in Zuid-Afrika die de belangen van Unilever moesten overzien buiten het Europese continent en *the British Empire*. In geval van oorlog kon Duitsland daardoor enkel op de continentale belangen van Unilever beslag leggen terwijl Limited contact kon houden met nv via de Zuid-Afrikaanse connectie en zo de *British Trading with the Enemy Act* kon omzeilen. De actieradius van Rotterdam werd verder verkleind door de afdelingen in neutrale, continentale landen bij Limited onder te brengen. Toen nv in 1941 onder toezicht van Rijkscommissaris Hans-Ernst Posse werd geplaatst en ingeschakeld in de Duitse oorlogseconomie zaten de meeste belangen van Unilever dan ook elders. Het succes van deze structuur zorgde ervoor dat na de oorlog de klemtoon sterker op decentralisering kwam te liggen.

Strategie betekent in dit verhaal twee zaken. De marktstrategie van Unilever was een voortgezette regionale en productdiversificatie, vooral in de productie van zeep en diepvriesvoeding, twee markten waar Unilever tijdens de oorlog sterker mee in aanraking kwam. De politieke strategie van Unilever was minder eenduidig. De strategie ten opzichte van het naziregime kan men omschrijven als een accommodatiepolitiek die de significante belangen van Unilever in de Duitse markt moest vrijwaren, hoewel er weinig sympathie was binnen de Raad van bestuur voor het regime (p. 44). Hiertoe organiseerde de top van Unilever een privéonderhoud met Hitler in 1933 en kwam het tegemoet aan Herman Görings economisch vierjarenplan in 1936 om Duitsland economisch zelfvoorzienend te maken. De koers werd verder gezet na 1940 wanneer vooral het belang van Unilever voor de Duitse markt duidelijk werd. Wubs benadrukt dat Posse maar ook Albert Speer het belang van een goed functionerend Unilever inzagen en het bedrijf zo goed mogelijk verzekerd werd van grondstoffen en werkkrachten. Deze *strategy of indispensability* leverde de nv een zekere manoeuvreerruimte op. Zo werd het nooit in bewaring genomen als een bedrijf in vijandige (Britse) of Joodse handen. De manoeuvreerruimte was echter te klein om enig verschil te maken in de rassenpolitiek van de bezetter ten opzichte van Unilever. 53 Van de 88 gedwongen ontslagen Joodse werknemers stierven in de concentratiekampen. Ondertussen stelde Unilever fabrieken, personeel en glycerine ter beschikking van de geallieerde oorlogsmachine. Hoewel dit op korte termijn woog op de winstmarges was de keuze essentieel voor het succes en het loutere bestaan van Unilever op langere termijn. Een Duitse overwinning had immers meer dan waarschijnlijk een overname van Unilever door Nazi-Duitsland betekend. Zo bekeken, kan de strategie van Unilever tijdens

de Tweede Wereldoorlog succesvol genoemd worden. Dezelfde strategie (decentralisering en diversificatie) werkte echter tegen Unilever na de oorlog in de competitie met het Amerikaanse en veel sterker gecentraliseerde, Procter & Gamble en Colgate-Palmolive.

Door zich te richten op de plaats van Unilever *between Reich and Empire* toont Wubs hoe bedrijfsgeschiedenis, economische en politieke geschiedenis op complexe manieren inhaken in elkaar en hoe de focus op de multinational een manier kan zijn om die complexiteit zinvol te filteren en te analyseren. De grote verdienste van deze aanpak is dat het de clichés omtrent de relatie tussen de categorieën 'Staat' en 'Kapitaal' meteen overstijgt en in de historische praktijk de conflicterende én overlappende belangen van de relevante politieke en economische actoren toetst. De grote vraag na deze casusanalyse is natuurlijk hoe uniek of typisch het geval Unilever was? De verschillen die Wubs her en der enkel kan aanstippen (zie bijvoorbeeld de opmerking op de laatste bladzijde dat de oorlog wel positieve lange-termijn effecten had voor Royal Dutch/Shell) doen in elk geval uitzien naar een studie die in een comparatief kader *International business and national war interests* analyseert in de West-Europese context. De studie van Wubs zal daarbij essentieel zijn.

Jan-Frederik Abbeloos
Universiteit Gent

Thunnis van Oort. *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Maastrandse Monografieën 70 (Hilversum: Verloren, 2008) 224 p. ISBN 978-90-8704-019-2. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit van Utrecht 2008.

Tijdens het congres Cinema in Context, dat in 2006 werd gehouden aan de Universiteit van Amsterdam, constateerde de Australische filmhistoricus Richard Maltby dat filmonderzoek tot op heden grotendeels irrelevant is gebleven in de algemenere geschiedschrijving van de twintigste eeuw. Hoewel er tegenwoordig wereldwijd nogal wat mensen actief zijn in filmwetenschap en filmgeschiedenis, dringen inderdaad weinig resultaten hiervan door tot andere disciplines. Het voert te ver op deze plaats uit te wijden over de verklaringen daarvoor, maar tegen deze achtergrond is het mooi over een filmonderzoek te kunnen berichten waarvan het bredere belang wel duidelijk is.

De titel van het proefschrift *Film en het moderne leven in Limburg* waarop Thunnis van Oort in Utrecht promoveerde geeft de ambitie van de auteur al weer. Het boek is bovendien uitgegeven in de reeks Maastrandse Monografieën, waarin alle mogelijke aspecten van de Limburgse geschiedenis worden belicht, van de landstreek in de middeleeuwen tot de grondpolitiek in de twintigste eeuw, en ook dit geeft aan dat het de bedoeling is het onderzoek in een brede context te zien.

Thunnis van Oort richt zich op de jaren 1909-1929, in grote lijnen de periode waarin de cinema zich een vaste plaats veroverde in het Limburgse maatschappelijke leven en uitgroeide tot een niet meer weg te denken fenomeen. Dit alles ging gepaard met de nodige schermutselingen. Lokale politici en priesters bogen zich over 'het bioscoopgevaar', wat net zoets was als 'het dansvraagstuk', maar dan veel groter en bedreigender. Inzet was wat tegenwoordig de 'hearts and minds' van de Limburgse bevolking zou heten.

In de toen nog vrijwel volledig katholieke provincie doken aan het begin van de twintigste eeuw zakenlieden op die zich meester maakten van het nieuwe medium film en zomaar zonder God of gebod filmpjes aan het volk begonnen te vertonen. Ze hadden er een overweldigend succes mee. Op basis van gedegen bronnenonderzoek laat Van Oort zien hoe het krachtenveld tussen onafhankelijke bioscopeigenaren en wereldse en religieuze autoriteiten zich ontwikkelde. De stuwkracht van de commercie stond tegenover een streven naar disciplineren en regulering door de burgerlijke elites, schrijft Van Oort, of ook: men wilde de massacultuur onder controle brengen. Er kwamen eigen katholieke bioscopen en filmzalen met een programmering waarin niet teveel werd toegegeven aan het verlangen van de toeschouwers naar erotisch, geweld en sensatie. Maar het publiek liet zich niet dirigeren en bleef naar de onafhankelijke cinema's gaan. Rond 1923 moest de nederlaag onder ogen worden gezien en werd een nieuwe weg ingeslagen: de houding tegenover de cinema werd afwijzender en de vertoningen in openbare bioscopen werden via gemeentelijke en regionale overheden in Limburg en Brabant onderworpen aan katholieke filmkeuring. Hoe ver die controle ging was afhankelijk van de plaatselijke omstandigheden, maar tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw bleef er in het katholieke zuiden een spanningsveld bestaan tussen wat de bioscopeigenaren wilden vertonen en wat de kerk wilde toelaten. De kerk raakte steeds meer in het defensief en Van Oorts onderzoek kan dan ook worden beschouwd als een bevestiging van een eerdere stelling van filmhistoricus Karel Dibbets, die de cinema heeft omschreven als een neutrale openbare ruimte in een verzuild Nederland.

Welke rol de film speelde in de modernisering van Limburg wordt in Van Oorts boek ook inhoudelijk mooi aanschouwelijk gemaakt: in de bioscopen kregen de toeschouwers via films uit en over tal van landen een voorheen ongekend uitzicht op de rest van de wereld. Zo speelden zij al vroeg een prominente rol in de Limburgse mentaliteitsverandering die zou uitlopen op vergaande deconfessionalisering.

Hans Schoots
Amsterdam

Patrick van Schie en Gerrits Voerman (eds.), *Zestig jaar vvd* (Amsterdam: Boom, 2008) 211 p. ISBN 978-90-8506-544-9.

De liberalen kunnen zich niet verheugen op een overmatige beroepsmatige aandacht van historici. Volgens sommigen komt dit omdat er over de liberalen geen glorieus verhaal te vertellen is van machtsopbouw zoals over andere grote partijen, maar alleen het relaas van het gestaag afkalven van politieke macht sinds de negentiende eeuw. In dit licht is het verheugend dat de Telderstichting (het wetenschappelijke bureau van de vvd) en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in het kader van het zestigjarige bestaan van de vvd een boek over de partijgeschiedenis hebben uitgebracht. Het boek bevat een zestal bijdragen, dat op verschillende thema's ingaat.

In tegenstelling tot bovenstaande is de partijgeschiedenis geen treurzang, maar valt over de vvd juist opvallend veel goed nieuws te melden. De bestuurskundige Uri Rosenthal (U1) laat in zijn bijdrage zien dat de vvd tot 1998 – zij het met ups en down – een flinke electorale groei heeft doorgemaakt. In 1948 werd begonnen met

acht zetels (van de honderd) en het hoogtepunt lag in 1998 toen er 38 (van de 150) zetels werden behaald. Pas vanaf 2002 is er weer een neerwaartse trend waarneembaar. Belangrijke succesfactoren zijn volgen Rosenthal: een krachtige oppositie en een onomstreden leider die in staat is om een stempel te drukken op de politieke agenda. Het gaat doorgaans minder goed als de vvd in de regering de tweede viool moet spelen (achter het cda).

Over de partijorganisaties is eveneens goed nieuws te melden. De historici Erwin van Dijk en Gerrit Voerman beschrijven hoe de vvd zich ontwikkeld heeft van een kiesvereniging tot een moderne politieke partij. In het begin kampte de vvd met een zeer lage organisatiegraad. De partij had niet alleen weinig leden, maar die leden waren bovendien niet erg actief. Vanaf het midden van de jaren zestig begint de partij te ontwaken en de professionalisering zet in de jaren daarna door. Het eindpunt van die ontwikkeling is de recente democratisering van de besluitvorming binnen de partij. Veel meer dan bij andere grote partijen hebben de vvd-leden het voor het zeggen.

Wellicht belangrijker nog, is dat de vvd veel invloed heeft weten uit te oefenen. Tussen 1948 en 2008 zat de partij maar liefst 39 jaar in de regering. Bovendien deden de liberalen niet voor spek en bonen mee. Uit politicologisch onderzoek blijkt dat de naoorlogse regeringsverklaringen over het algemeen niet erg ver afweken van het voorafgaande verkiezingsprogramma van de vvd. Fleur de Beaufort en Patrick van Schie noemen in hun artikel verschillende terreinen waarop de vvd van invloed is geweest. Paul Lucardie wijst in dit verband op een merkwaardige paradox. De vvd had veel invloed ondanks dat zij in het Nederlandse bestel altijd een 'excentrische positie' heeft ingenomen. De geringe programmatische afstand met het cda en de steun van invloedrijk mensen en organisaties in het land, zouden deze paradox moeten verklaren.

Een steeds terugkerend onderwerp is het belang van krachtig leiderschap voor de vvd. Een belangrijk gegeven in dit verband is dat de liberale stroming nooit echt op de 'vaste aanhang' van een zuil hebben kunnen rekenen en er een krachtige leider nodig was om kiezers aan de partij te binden. Henk te Velde behandelt in zijn bijdrage drie succesvolle leiders binnen de vvd: Oud, Wiegel en Bolkestein. Hoewel deze mannen alle drie zeer succesvol waren, verschilde hun stijl. Van der Velde verklaart dit door erop te wijzen dat leiderschap moet passen bij de tijdgeest. De meer autoritaire stijl van Oud paste bij de jaren vijftig, de meer populistische stijl van Wiegel bij de jaren zeventig en de meer intellectualistische stijl van Bolkestein bij de jaren negentig.

De redacteurs van het boek hebben gekozen voor een thematische benadering en niet voor een strikt organisatorische geschiedenis of een beschrijving van binnenuit. Deze thematische aanpak geeft ruimte voor verschillende invalshoeken en maakt de lezer snel wegwijs in een bepaald aspect van partijgeschiedenis. Jammer is wel dat er weinig moeite gedaan is om de verschillende bijdragen op elkaar af te stemmen. Punten die in het ene artikel met verve worden gemaakt, worden in andere artikelen gemist en of net anders geïnterpreteerd. Het is in dit opzicht ook spijtig dat er geen synthetiserend artikel is opgenomen, waarin de verschillende draden van de bundel op een elegante manier aan elkaar worden gevlochten.

Een tweede punt van kritiek is dat de bijdragen in de bundel over het algemeen weinig diepgang bevatten. De meeste artikelen in het boek zijn erg beschrijvend en missen een meer diepgravende analyse. Te weinig wordt de geschiedenis van de vvd in het licht van de wetenschappelijke discussie over politieke partijen gezien. In het verlengde hiervan is de focus van de artikelen ook erg naar binnen gericht. Bijna nergens wordt de partijgeschiedenis in de context geplaatst. Hoewel de redacteurs

anders hebben beoogd, is het boek daardoor toch vooral een interne geschiedenis geworden.

Al met al geeft het boek een aardig overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen van de vvd op een aantal thema's, maar ook niet meer dan dat. Voor de liberale geschiedschrijving blijft er ook na dit boek dus nog veel werk aan de winkel.

Frank Zuijdam

Utrecht

James D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance, and politics in Holland, 1572-1588* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2008) 343 p.
ISBN 978-0-19-920911-8

Het gewest Holland in de zestiende eeuw mag zich op veel aandacht verheugen van historici. Doel van deze aandacht is vaak het verklaren van het succes van het gewest tijdens de Nederlandse Opstand, naast de geweldige economische opbloei aan het einde van die eeuw. James Tracy, hoogleraar aan de Universiteit van Minnesota, heeft aan deze verklaringen al een aantal belangrijke bijdragen geleverd. Hij liet in eerdere werken zien hoe de regenten van de belangrijkste Hollandse steden in de eerste helft van de eeuw gewend raakten samen te werken in de Statenvergadering, hoe ze leerden op provinciaal niveau een overheidsschuld te onderhouden en hoe beleid te formuleren dat zoveel mogelijk lokale belangen bevredigde. Dit boek, over Holland in de eerste fase van de Opstand tot circa 1590, is een logisch vervolg hierop en beziet hoe de geleerde vaardigheden een succesvolle militaire verdediging van het gewest tegen het leger van Filips II mogelijk maakten.

Tracy poneert drie centrale stellingen. Ten eerste dat de Staten van Holland een duidelijk oorlogsdoel hadden, namelijk het beschermen van de eigen grenzen en het sluiten van de aanvalsroutes richting het gewest. Daarna ging het ze om het beheersen van de steden langs rivieren als de Rijn om de toegang tot Holland verder te controleren. Het tweede punt is dat onder de opstandige gewesten alleen Holland in de onderzochte periode de financiën had om troepen in het veld te houden. De fiscale lasten groeiden fors, evenals de vraag naar leningen, die op hun beurt weer verdere inkomsten vergden om te kunnen aflossen. Ook Holland had echter nooit genoeg geld en moest geld van pot naar pot schuiven om de oorlog te financieren. De enorme economische expansie maakte de financiering mogelijk. Ten derde stelt Tracy dat de samenwerking onder de Hollandse regenten om tegemoet te komen aan zoveel mogelijk lokale belangen, zich voortzette en uitbreidde. In plaats van de zes grootste steden zetelden nu naast de adel achttien steden in de Staten en formuleerden collectieve doelen. Het kostte de regenten grote moeite om consensus in de Staten en in hun eigen steden te behouden, maar het succesvol weghouden van het krijgsgeweld uit Holland na 1576 verschaftte hen krediet tegen opposanten.

Tracy heeft zijn werk verdeeld in vier chronologische delen van ieder drie hoofdstukken, die elk een van bovengenoemde centrale punten behandelen. Het eerste hoofdstuk behandelt steeds de militair-strategische ontwikkelingen, het tweede de financiën en het derde de politiek. Terecht concludeert de auteur dat al in de benarde jaren 1572-1576, toen Holland er met Zeeland alleen voor stond, een meer reguliere betaling van de soldaten de sleutel was tot de succesvolle verdediging. De soldaten

van Filips' leger kregen naar verhouding minder geld en in 1576 stagneerde de geldstroom geheel, waardoor de oorlogsinspanning tegen Holland ineens stortte. Tracy karakteriseert de financiële ontwikkelingen in Holland als de tweede fase van fiscale decentralisatie. In de eerste fase vóór de Opstand kon de centrale Habsburgse overheid alleen grote hoeveelheden geld voor oorlogvoering opbrengen door opbrengst en beheer ervan aan de gewesten te laten. Holland kon het na 1572 alleen maar door de inning ervan en controle erover verder te decentraliseren van gewest naar stad. De belastinginkomsten over 1583-1588 namen met tachtig procent toe, wat Tracy vooral wijt aan de al inzetende economische groei. De belastingen waren de belangrijkste inkomstenbron, maar alleen niet voldoende. De Staten moesten veel lenen van de Hollandse burgers, die hiertoe bereid waren toen duidelijk werd dat ze hiermee het oorlogsgeweld buiten het eigen gewest konden houden. Holland bleef een eiland van vrede in een zee van oorlog dat verdere economische groei mogelijk maakte, waardoor de inwoners nog meer belastingen en leningen konden betalen om de oorlog gaande te houden.

Ook dit werk van Tracy is een belangrijke bijdrage aan de historiografie. Hij laat zien dat het slagen van de Opstand in de noordelijke Nederlanden en daarmee het ontstaan van de Republiek, niet alleen te verklaren is aan de hand van negatieve factoren als het falen van het leger van Filips II, maar dat ook positieve factoren een rol speelden. Holland slaagde erin een effectieve verdediging te organiseren en onderhouden. Eén belangrijke financieringsmethode heeft de auteur gemist. De zogenaamde wekelijkse lening voor de soldaten, die hij wel kort noemt, behelsde in de jaren 1580 een wekelijks, lokaal uitgekeerd voorschot van ongeveer zeventig procent van de volledige soldij. Elke zes maanden moesten de Staten het restant met de soldaten afrekenen. In feite verschaften de Staten zich hiermee een aanzienlijk krediet op kosten van hun troepen. Brabant en Vlaanderen spelen nauwelijks een rol in dit werk. Dat valt te rechtvaardigen in een boek over Holland. Anderzijds heeft het gewest ontegenzeggelijk geprofiteerd van het feit dat deze twee gewesten tot 1585 de zwaarste klappen van de oorlog opvingen en dus als buffer van Holland functioneerden.

Erik Swart

Centrum voor Stadsgeschiedenis, Universiteit Antwerpen